

DANIEL BOĆKOWSKI

ORCID: 0000-0002-0444-6849

MICHAŁ GNATOWSKI
(1934–2020)

DOI: 10.15290/sp.2020.28.17

Profesor Michał Gnatowski był jednym z najwybitniejszych historyków powojennych dziejów Białostocczyzny i Ziemi Łomżyńskiej, okupacji sowieckiej i niemieckiej północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej w latach II wojny światowej a także działającego tu ruchu oporu w czasach sowieckich (1939–1941), niemieckich (1939–1944) i w pierwszym okresie po II wojnie światowej. Odszedł tak, jak żył, uśmiechnięty, mimo ciężkiej choroby, do końca śledzący losy swych przyjaciół.

Michał Gnatowski urodził się 10 marca 1934 r. w miejscowości Granne nad Bugiem. Ukończył liceum ogólnokształcące w Drohiczynie, a następnie studia na moskiewskim Uniwersytecie im. Łomonosowa (1954–1959). Studia i nawiązane wówczas kontakty pozwoliły mu w przyszłości, kiedy zmieniła się sytuacja polityczna oraz rozpadł Związek Sowiecki, dotrzeć do wielu niezwykle cennych dokumentów dotyczących polityki sowieckiej na północno-wschodnich ziemiach II RP ukrytych wcześniej przed badaczami w archiwach Rosji i Białorusi.

Rozprawę doktorską, poświęconą dziejom partyzantki sowieckiej na Białostocczyźnie, obronił w 1972 r. w Wyższej Szkole Nauk Społecznych. Opublikował ją dwa lata wcześniej w Wydawnictwie Lubelskim, co było dość nietypową drogą do uzyskania stopnia. Pierwszą pracę poświęconą dziejom ruchu robotniczego na Białostocczyźnie opublikował w 1963 r., jeszcze przed przygotowaniem rozprawy doktorskiej, pracując na różnych stanowiskach administracyjnych związanych z nomenklaturą partyjną.

Z przyszłym Uniwersytetem w Białymstoku, wówczas jeszcze Filią Uniwersytetu Warszawskiego, związał się w 1975 r., obejmując stanowisko docenta kontraktowego w Zakładzie Historii na ówczesnym Wydziale Huma-

nistyczno-Pedagogicznym. Od tego momentu, nieprzerwanie, pracował na obecnym Wydziale Historii i Stosunków Międzynarodowych, który, gdy odchodził na zasłużoną emeryturę, nosił nazwę Instytutu Historii Uniwersytetu w Białymstoku, później zaś został przemianowany na Instytut Historii i Nauk Politycznych.

Rozpoczynając pracę naukowo-dydaktyczną na Filii UW w Białymstoku Michał Gnatowski przez jakiś czas zajmował się jeszcze dziejami sowieckiego ruchu partyzanckiego. Zwieńczeniem tych badań była monografia *Puszcza Białowieska była ich domem. Zarys rozwoju i działalności Brygady „W imię Ojczyzny”* opublikowana w 1979 r. Coraz częściej jednak skupiał się na losach Białostoczczyzny i Ziemi Łomżyńskiej w czasie II wojny światowej, tematyce tej pozostając wiernym do końca swojej kariery naukowej. Efektem tych zainteresowań była opublikowana w tym samym roku dwutomowa monografia *Białostoczczyzna w latach wojny i okupacji hitlerowskiej. Zarys dziejów politycznych regionu*. Nie były to dzieła obejmujące całe spektrum losów okupacyjnych regionu, gdyż siłą rzeczy nie było mowy o jakiegokolwiek prawdziwej, rzeczowej analizie okresu okupacji sowieckiej z lat 1939–1941.

Jak sam Profesor wspominał po latach, jeżdżąc na kwerendy archiwalne do Mińska i Grodna zdawał sobie sprawę z istnienia zbiorów zastrzeżonych, których nie wolno mu było zobaczyć, choć znał osobiście wielu sowieckich, białoruskich działaczy partyjnych, którzy te dokumenty tworzyli w czasie wojny. Plusem wyjazdów było nawiązanie kontaktów naukowych z młodymi badaczami białoruskimi, którzy za 20 lat pomogą mu w dotarciu do otwieranych zbiorów archiwalnych. Z kolei plusem zajmowania się na początku kariery naukowej sowiecką partyzantką wysyłaną na tzw. Zachodnią Białoruś w celu walki z polskim podziemiem niepodległościowym była znajomość części z byłych działaczy, co pozwalało mu na docieranie do dokumentów dotyczących tego okresu zastrzeżonych nawet dla miejscowych badaczy. W ówczesnej sytuacji politycznej badania dotyczące losów północno-wschodniej Polski w okresie II wojny światowej naznaczone były obowiązującą doktryną historyczno-ideologiczną i nie było mowy o jakiegokolwiek wolnej nauce.

Stopień doktora habilitowanego Michał Gnatowski uzyskał w 1980 r. na podstawie wspomnianej wcześniej, dwutomowej monografii o dziejach politycznych regionu białostockiego w czasie II wojny światowej. Prowadzone przez niego seminarium naukowe, ze względu na charakter mistrza oraz podejmowaną tam tematykę wojskową i regionalną, budziło zawsze ogromne zainteresowanie wśród studentów, co szybko przełożyło się na największą wśród wszystkich ówczesnych profesorów liczbę wypromowanych

magistrów. Do momentu odejścia na emeryturę Profesor Michał Gnatowski wypromował ich ponad 250. Brał także aktywny udział w działającym w Instytucie seminarium doktoranckim. Ponieważ ówczesny Instytut nie miał jeszcze uprawnień do nadawania stopnia doktora, były to działania całkowicie społeczne. Powstające prace broniło w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Ostatecznie z seminarium Profesora Gnatowskiego wyszło dwóch doktorów – w 1997 r. Adrian Konopka (*Służba zdrowia polskich formacji wojskowych w Rosji (1914–1920)*) oraz w 2000 r. Alfons Bobowik (*Szkolnictwo na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939*). Był także recenzentem 3 rozpraw doktorskich.

Rok 1991 był niezwykle istotny w karierze naukowej i zawodowej Michała Gnatowskiego. Mianowany został wówczas na stanowisko profesora nadzwyczajnego, zaś rozpad Związku Sowieckiego pozwolił mu na przyspieszenie badań oraz sięgnięcie do źródeł, dzięki którym mógł opracować kluczowe dla naszego regionu monografie i zbiory dokumentów dotyczące okupacji sowieckiej lat 1939–1941. Jako jeden z pierwszych, a w kilku przypadkach pierwszy, badacz poddał analizie zbiory akt Komitetu Centralnego KP(b) Białorusi z okresu II wojny światowej, w tym całkowicie niedostępne raporty NKWD dotyczące sytuacji na okupowanych przez ZSRR wschodnich ziemiach II RP. Udało mu się także dotrzeć do zamkniętych zbiorów partyzantki sowieckiej i zrewidować oraz dopracować szereg kwestii zawartych w opracowaniach powstałych w okresie PRL. Dzięki dostępowi do materiałów Białoruskiego Sztabu Partyzanckiego oraz KC KP(b) Białorusi uzyskał m.in. dowody na to, że władze w Moskwie, a już na pewno w Mińsku, aż do końca 1944 r. nie zrezygnowały z pomysłów aneksji obwodu białostockiego istniejącego w składzie tzw. Zachodniej Białorusi i do tych właśnie zadań oddelegowano oddziały partyzanckie, o których pisał w latach siedemdziesiątych. To właśnie dzięki tym badaniom powstały kluczowe dla badaczy okupacji sowieckiej 1939–1941 dzieła: *W radzieckich okowach. Studia i dokumenty o agresji 17 września 1939 r. i radzieckiej polityce w rejonie łomżyńskim w latach 1939–1941* (Łomża 1998) oraz *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach* (Białystok 2009) a także zrewidowana i opracowana na nowo monografia o sowieckiej partyzantce działającej na północno-wschodnich ziemiach II RP – *Białostockie Zgrupowanie Partyzanckie (Radzieckie próby ponownej aneksji Białostoczczyzny w latach 1943–1944)* (Białystok 1994). Opracowania cząstkowe oraz najważniejsze z odnalezionych dokumentów publikował także w „Studiach Podlaskich” oraz „Studiach Łomżyńskich”.

Zwieńczeniem kariery naukowej Michała Gnatowskiego było uzyskanie w 2002 r. tytułu profesora zwyczajnego. Jego „dzieckiem” był Zakład Historii Najnowszej Powszechniej i Polski. Kiedy w 2001 r. związałem swoje losy zawodowe z Instytutem Historii, przyjął mnie pod swoje skrzydła jako kierownik Zakładu Historii Drugiej Wojny Światowej przemianowanego z czasem na Katedrę Historii Najnowszej oraz Katedrę Stosunków Międzynarodowych, gdzie dzięki jego ogromnej pomocy powstała kierowana przeze mnie Pracownia Dziejów Społecznych i Politycznych Europy Północno-Wschodniej, kontynuująca jego badania zapoczątkowane 40 lat wcześniej. Przez wiele lat wspólnie z Profesorem jeździliśmy po białoruskich archiwach zbierając materiały do kolejnych monografii i opracowań. Efektem tych wypraw była m.in. seria monografii poświęconych Ziemi Łomżyńskiej wydanych nakładem Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów. Jedną z najważniejszych stanowi dwutomowa pozycja *Polacy, Sowieci, Żydzi w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941*, t. 1: *Studia* (2005), t. 2: *Dokumenty Radzieckie* (2004), drugą niezwykle istotną dla zrozumienia pogromu jedwabieńskiego praca „*Sąsiedzi*” w sowieckim raju. *Rejon jedwabieński pod radziecką władzą 1939–1941* (Łomża 2002). Do kompletu warto dodać wydaną pod jego redakcją pracę zbiorową *Żydzi i stosunki polsko-żydowskie w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku Studia i materiały* (Łomża 2002) oraz pierwszą monografię poświęconą okupacji sowieckiej: *W radzieckich okowach: studium o agresji 17 września 1939 r. i radzieckiej polityce w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941* (Łomża 1997). W trakcie tych prac i badań profesor wybrany został prezesem zarządu Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego. Przez wiele lat piastował także stanowisko redaktora naczelnego „Studiów Łomżyńskich”. Za zasługi dla badania dziejów Ziemi Łomżyńskiej uhonorowany został Medalem Zygmunta Glogera.

Pod koniec życia w swoich badaniach Michał Gnatowski skupił się na wydawanej przez sowiecką partyzantkę prasie. W 2006 r. ukazała się monografia *Mity, fikcje i przemilczenia „Białostockiej Prawdy”: zarys monograficzny konspiracyjnego pisma radzieckiego podziemia obwodu białostockiego (1943–1944)*, zaś w 2012 roku *Papierowa wojna: zarys monograficzny pisma „Za Naszą Побiedu” – organu Podziemnego Komitetu Rejonowego KP(b)B w Śniadowie*. W zbiorach pozostało jeszcze bardzo wiele skanów i kserokopii mniejszych publikacji, które cierpliwie, numer po numerze, wyciągał z białoruskich archiwów.

Także na rodzimej *Alma Mater* Profesor Michał Gnatowski starał się służyć środowisku akademickiemu. Przez dwie kadencje pełnił funkcję zastępcy prorektora Uniwersytetu Warszawskiego do Spraw Filii w Białymstoku, a po usamodzielnieniu się naszej jednostki został wybrany na stanowisko prorek-

tora Uniwersytetu w Białymstoku. Kierował także Wydawnictwem Naukowym Filii UW.

Przez lata pełnił także funkcję redaktora naczelnego „Studiów Podlaskich”, które dzięki jego uporowi stały się jednym z najważniejszych czasopism historycznych publikujących badania z zakresu historii wojskowości oraz dziejów II Rzeczypospolitej w okresie okupacji sowieckiej i niemieckiej lat 1939–1945.

Pełen nieprawdopodobnej siły i energii zdążył jeszcze objąć funkcję rektora Wyższej Szkoły Współpracy Międzynarodowej i Regionalnej im. Zygmunta Glogera w Wołominie.

Wraz z piszącym te słowa zorganizował szereg niezwykle ważnych konferencji naukowych poświęconych drugiej wojnie światowej w Europie Północno-Wschodniej, które przyniosły m.in. efekt w postaci dwóch opracowanych wspólnie monografii zbiorowych: *Sowietyzacja i rusyfikacja północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej (1939–1941). Studia i materiały* (Białystok 2003) oraz *Polacy – Żydzi – Białorusini – Litwini na północno-wschodnich ziemiach Polski a władza radziecka (1939–1944). W kręgu mitów i stereotypów* (Białystok 2005).

W 2004 r., w 70-lecie Jego urodzin, przyjaciele i uczniowie ofiarowali Mu księgę pamiątkową *Polska i jej wschodni sąsiedzi w XX wieku. Studia i materiały ofiarowane prof. Michałowi Gnatowskiemu w 70-lecie urodzin* red. H. Konopka D. Boćkowski (Białystok 2004).

Był autorem w sumie ponad stu publikacji, w tym blisko 20 monografii i zbiorów dokumentów. Przez wiele lat Profesor współpracował ze „Studiami z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” cierpliwie recenzując przesyłane artykuły, zawsze dołączając wiele niezwykle cennych uwag. Odznaczony został Złotym Krzyżem Zasługi oraz Krzyżem Kawalerskim i Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski (1969, 1975, 1988). Spoczął na Cmentarzu Farnym w Białymstoku, odprowadzony w tej ostatniej drodze przez topniejące grono przyjaciół.

Daniel Boćkowski – dr hab., historyk, kierownik Zakładu Socjologii Polityki i Bezpieczeństwa w Instytucie Socjologii Uniwersytetu w Białymstoku oraz pracownik Zakładu Historii XX wieku w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
e-mail: d.bockowski@uwb.edu.pl